

ԿՈՍԻ ՀԱՄԱՐԶՈՒՄԵԱՆ (ՆՍԱՆ)

ՍԱՄՍՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԴԵՍՊԱՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

I

Հայ հոծ գաղթականութիւնը, 1918 թ. օգոստոս ամսի սկիզբներին, տառապանքից կրած, յերկար ու տանջալից լեռնային ճանապարհներ կտրելով, կանդ առաւ Համադանի եւ Բահար գիւղի ընդարձակ դաշտում: Նա գալիս էր Սալմաստից, Ուրմիից եւ Վանից: Եւ երազում էր հանգստանալ տաժանելի ճանապարհի սարսափներից՝ յարգել յիշատակը սիրելիների, որոնք ընկան դահիճ թշնամու գրնդակներից եւ թշուառութեան անբաժան ընկեր համաճարակ հիւանդութիւններից, քոլերայից, տիֆից, թանջից...

Այդտեղ, այդ հանգստեան վայրում պիտի յիշէր եւ աղէտալի մահը սիրելի Կոստի Համբարձումեանի, որ ընկաւ Մահմուդջըղ գիւղի բարձունքներում, մուրադի կէս ճանապարհին, բուռն ցանկութիւնները սրտում: «Ա՛խ, այս ժողովրդին մի հասցնեմ ասպհով վայր, էլ դարդ չունիմ»: ասում էր նա շարունակ եւ արթուն հրահում ամենավտանգաւոր կէտերի վրա: Այդպէս արթուն՝ մի խումբ ընկերների հետ նա ղեկավարեց իր սիրած ժողովրդին, Վանից մինչեւ իր մահաւան վայրը: Ժողովուրդը հասաւ ասպհով տեղ, իսկ ինքը զոհեց նրա փրկութեան համար, պարտքի գիտակցութեան ճանապարհին:

Սակայն Բահար գիւղի այդ ընդարձակ դաշտում, բացօթեայ, կիզիչ արեւի տակ անգամ հանգիստ չգտաւ դժբախտ գաղթականութիւնը: «Հովանաւոր պետութիւնը» իրեն յատուկ սառնասրտութեամբ եւ օրէնքին կառչած, չոր ու ցամաք կարգադրութիւններով, դառնացրեց նրա առանց այն էլ ծանր վիճակը: Նա թոյլ չտուեց գաղթականներին պատսպարուել գիւղերում կամ քաղաքում, եւ ոչխարի հօտի նման քշում էր մի վայրից միւսը: Առաւօտեան վաղ անգլիացի

զինւորները մարակը ձեռներին յոգնած ժողովրդին դուրս էին բերում խմբերով, ճանապարհների վրա աշխատեցնելու, չէին խնայում նոյն իսկ կանանց, երեխաներին, հիւանդներին: Զինւած ուժերի մեծ մասը ենթարկւեց զինաթափութեան, որից յետոյ սկսեց կամաւորների անկանոն զօրահաւաք, երբ շատ ընտանիքներ զրկւեցին հոգատար տղամարդկանցից: Ոչ մի միջնորդութիւն, զիմում կամ աղերսանք չէր օգնում:

Այս դառն օրերին էր, որ Թէհրանում կազմակերպւած պարսկահայ Աղգային Խորհրդի կողմից Համադան հասաւ լիազօր ներկայացուցիչ դուկտ. Յարութիւն Ստեփանեանը. մի յարգւած եւ հեղինակաւոր անձնաւորութիւն: Նրան յանձնարարւած էր ուսումնասիրել հայ դաղթականութեան վիճակը, օգնութեան կարիքը, տեղաւորման հարցը, որբերի հաւաքման խնդիրը, բժշկական խնամքը եւ այլն: Սակայն, բացի անմիջական բժշկական օգնութիւնից եւ որբերի հաւաքումից ուրիշ աշխատանքի կարելի չեղաւ ձեռնարկել, որովհետեւ անգլիացիները յայտարարեցին, թէ այդ հոգատարութիւնը իրենք են ստանձնում եւ թէ լոյր դաղթականութիւնը պէտք է գնայ Բաղուրա, ուր նրան կը տրւի ամէն յարմարութիւն: Զելոսների ամբողջ ցեղը, Մար-Շիմօնի հետ, առանց կանգ առնելու շարունակեց ճանապարհը դէպի Բաղդատ, իրենց երազած վայրը, Մուսուլի շրջանում տեղաւորուելու համար, իսկ Ասորիների եւ Հայերի մեծ մասը, ինչպէս նաեւ Վանի դաղթականութիւնը փոխադրւեց Բաղուրա: Հայ եւ Ասորիների մի մասն էլ փոխադրւեց Ղազին: Մի աննշան մասը միայն մնաց Համադան:

Դուկտ. Ստեփանեան կազմակերպեց որբանոցը եւ Շաւարին հայ դիւղում, ոչ շատ հեռու Համադանից, հաւաքեց, եթէ չեմ սխալուում, 200-250 որբ: Որբանոցի ընդհանուր տնօրէն նշանակւեց Արմ. Մաքսապետեանը, կառավարչուհի՝ օր. Հ. Մեծբայեանը, իսկ տնտեսական մասի վարիչ՝ Արամ Աղարէզեանը: Որբանոցին կից բացւեց եւ դպրոց:

Դուկտ. Ստեփանեանի հետ մենք վաղեմի ընկերներ էինք. դեռ 1902 թ. նա քաղաքակիրթ Ամերիկան թողնելով անցել էր Պարսկաստան՝ իր բաժին աշխատանքը կատարելու. Հայերինքի փրկութեան գործում, և մինչև 907 թ. աշխատեց Ատրպատականի Հ.Յ. Դաշնակց. շարքերում՝ երեւան բերելով բեղուն գործունէութիւն: 1907 թ. փոխադրւեց Թէհրան, որպէս Մահմէդ-Ալի շահի պալատական ատամնաբոյժը, եւ այնտեղ եւս շարունակեց իր կուսակցական եւ հասարակական գործունէութիւնը, զբաւելով պատկառելի դիրք հայ եւ պարսիկ հանրութեան աչքին:

Երկար տարիներին անջատումից յետոյ մեր հանդիպումը, այն էլ այդ սեւ օրերին, մի անակնկալ էր եւ եղաւ շատ քերամ ու սրտաշարժ: Մեր մտերիմ խօսակցութիւնների ժամանակ յիշեցինք անցած օրերը, մեր կեանքի ուրախ ու տխուր դէպքերը: Դոկտորը հաստատեց այն լուրը, որ մենք զեռ Ուրմի եղած ժամանակ ստացել էինք տաճիկ զինւորական հրամանատարութիւնից պաշտօնական զրույթեամբ, թէ՛ «Երեւանեան նահանգում իրենց կառավարութեան կողմից հայերին չնորհած է Հայկական անկախութիւն»: Թուրքերը ներկաւել էին մի հեռագիր եւս, Ալէքսանդրապոլից, Տէր-Յակոբեան*) ստորագրութեամբ, որը հաստատում էր անկախութեան փառար: Անհաւատալի բան էր, եւ մենք ենթադրում էինք, թէ այդ ձեւով թուրքերը ուզում էին մեզ ծուղակը ձգել: «Սուտ է, խարում են, թուրք եւ այդպիսի առաքինութիւն» մըմնջում էին մեր շրջաթուրքները: Բայց ճիշտ դուրս եկաւ, դոկտորն էլ հաստատեց, որ թուրքերը չէին խարում: Խնջը կարող էր մեզ աւելի խելայիլ ուրախութիւն պատճառել, այդ տխուր օրերին, քան այդ լուրը: «Աղա՜ս, Հայաստան, Հայկական Կառավարութիւն» եւ այն էլ տաճիկ կառավարութեան կողմից ճանաչւած: Մենք հրճւանքի մէջ էինք, երբ մի օր Դոկտորին բերին մի հեռագիր. Թէհրանի Ալլաջին խորհուրդը յայտնում էր Բագուի անկման լուրը: Այլեւս ջիղ չկար զգալու դառնութեան ահաւորութիւնը... Ո՛չ, թուրքը այն ցեղը չէ, որից կարելի է բարիք սպասել: Մի քանի տխուր ու մոռյալ օրեր եւս, եւ Դոկտորը, աւարտած իր դործը, ճանապարհեց Թէհրան: Յրեց պաղթականութիւնն եւս, դատարկեցին Համադանի եւ Բահարի ընդարձակ գաշտերը: Ինձ էլ այլեւս անելիք չէր մնում եւ մի քանի պաղթական ընտանիքների հետ ճանապարհեցի Ղազին:

II

Տխուր էր Ղազին հասած հայ պաղթականութեան վիճակը: Սրբանք չենթարկւելով անդլիացիների կարգադրութեան եւ չուղենալով անցնել Բակուրայի անապատները, շտապում էին իրենց ծննդավայրը՝ Սալմաստ-Ուրմի վերադառնալ: Սակայն, ճանապարհների անապահալութիւնը ստիպել էր կանգ առնել Ղազինում, թէեւ երեսուն հոգի ամէն վտանգ աչք առնելով՝ ճանապարհւել էին Թաւրիզ: Մնացած պաղթականութիւնը, մօտ 800 հոգի ցրւած այս ու այն կողմ, դուրկ աղբերու տարրական միջոցներից, յոգնած ու հիւծ-

*) Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարարութեան ֆարտուղար Ալ. Տէր-Յակոբեան:

ւած, համաճարակ հիւանդութիւնների սպառնալիքի տակ, շէմել, կորցրել էր ստոնասրտութիւնն ու համբերութիւնը: Ղազարին հայ հասարակութիւնը անտարբեր չէր գտնուել իր թշուառութեան մատնըւած հայրենակիցների հանդէպ եւ անմիջապէս օգնութեան էր հասել ինչով կարող էր: Օգնութեան գործը կանոնաւորելու համար ընտրւել էր գաղթականական մարմին՝ Համբ. Գրիգորեան (Նախագահ), Տիկ. Նունչ Աւագեան (Մայրիկ, Գանձապահ), Տիկ. Տիգրանուհի Բարխուդարեան, Տիկ. Նատալիա Սարգսեան, Ղ. Թամբաղեան: Այս մարմինը ձեռնարկել էր հանգանակութեան, որ անցնում էր աւելի քան յաջող: Սակայն այդ փոքրիկ գաղութը մենակ չէր կարող բաւարարել ահագին կարիքին եւ մարմինը դիմել էր Թէհրանի Պարսկահայ Խորհուրդին, որ ուղարկել էր մի գումար: Բայց այդ քանքն էլ բաւական չէր: Երբ ես հասայ Ղազարին, Գաղթականական Մարմնի կողմից հրաւիրւեցի իրենց նիստերին եւ մի շարք խորհրդակցութիւններից յետոյ, լիազօրւեցի կազմակերպել օգնութեան գործը ու ստանձնել հսկողութիւնը:

Իրբեւ հետեւանք այդ խորհրդակցութիւնների, վարձեց երկու ընդարձակ բնակարան ուր տեղաւորւեցին բոլոր գաղթականները, հրաւիրւեց մի բժիշկ ու բուժակ, բացւեց բուժարան եւ եղած դրամի համապատասխան որոշւեց նպաստ տալ չնչին 50 սանտիմ (10 շահի): Այսպիսով հայ գաղթականութիւնը գէթ մասամբ հանդըստացաւ:

Արժէ այստեղ յիշատակել եւ այն, որ Սարմաստի եւ Ուրմիի հողատէր եւ առեւտրական գաղթականները, չցանկանալով նպաստով ապրել, խնդրեցին իրենց համար փոխառութիւն յաջողացնել: Նրանց դիմումը յարգւեց եւ Ղազարին հայ վաճառականները Աւետիս-խան Տէր-Գրիգորեանի նախաձեռնութեամբ, տրամադրեց 1500 թուման, որ լինչեւ այսօր էլ չէ վերադարձւած: Աւելորդ չենք համարում յիշատակել, որ ասորիներին, թւով մօտ 300 չունչ, անդլիացիները անմիջապէս առին իրենց խնամատարութեան ներքոյ, լիառատ պարենով հոգալով նրանց բոլոր կարիքները: Մեր շարունակական դիմումն ու խնդրանքը մերժւում էր անդլիական իշխանութեան կողմից, որոնք միշտ միեւնոյն պատասխանն էին տալիս. — Ձեզ կարդադրւած էր Բաղուրա գնալ, ինչո՞ւ չէք գնացել:

Մեր բացատրութիւններից յետոյ, երբ ասւում էր թէ՛ չէ՞ որ ասորիներն էլ չեն գնացել, բայց օգնում էք, կոշտ ու կոպիտ պատասխանւում էր.

— Ասորիները այստեղ ազգակիցներ չունեն, նրանց օգնելու կարգադրութիւն ունենք, իսկ հայերին՝ ոչ: Հայերը այստեղ հա-

բուստ հայրենակիցներ ունեն, որոնք կարող են օգնել․ դիմեցէք նրանց :

Առհասարակ անդլիացիները բարեացակամ տրամադրութիւն չունէին դէպի հայերը, ինչպէս նկատուում էր ամէն քայլափոխում :

Այդ ժամանակներն էր, որ Բագուից Ղազարին հասան Ռոստոմը և Ս․ Արարատեանը, որոնք գնում էին Թէհրան․ Ռոստոմը կարեւոր հեռադիրներ ունէր տալու Եւրոպա, իսկ Արարատեանը, կարծեմ որպէս Բագուի Աղգային Խորհուրդին լիազօր, ժամանակաւորապէս այնտեղ պիտի մնար որոշ խնդիրների կարգադրութեան համար :

Ուրախութիւնից յուզւած՝ շտապեցի նրանց մօտ : Մանաւանդ անսահման երջանիկ էի Ռոստոմին հանդիպելու համար : Օ՛ր, որքան սասկիւք կար, ինչքա՛ն դարդ ու ցաւ էր կուտակւած սրտիս վրա : Ինչպէ՞ս լռել, օրինակ, ձերմակ*) կոչւած ապիկարի դործակալերու հանդէպ, որ մեր եւ ժողովրդի թշուառութեան պատճառներից մէկը հանդիսացաւ, փոխանակ դէպի Կովկաս, ընդհակառակը դէպի հարաւ գաղթելու պատճառը եղաւ՝ օգտւելով իր «լիազօրի»-ի հանգամանքից եւ զրաւելով Ամերիկեան միսիոնար եւ Դաշնակիցների ներկայացուցիչ՝ Դօկտոր Շէդի փայլուն ոսկիներից : Նա արգելք եղաւ մեր շատ ձեռնարկներին՝ ներքին խարդաւանքներով ու զանազան որոգայթներ լարելով եւ միտումնաւոր տեղեկութիւններ տալով Կովկասից : Ինչպէ՞ս լռել այն վատ դատաւիրների հանդէպ, որոնք իրենց խլուրդային աշխատանքներով ոչ թէ միայն վիժեցնում էին համերաշխ աշխատանքը ու պղտորում հրապարակը, այլեւ դիւային ծրագիրներ էին մշակում կեանքից զրկելու նրանց, որոնք տարիներ շարունակ աշխատել են ժողովրդի համար եւ որոնց միակ հոգսը ժողովրդի պաշտպանութիւնն էր ու փրկութիւնը : Ինչպէ՞ս լռել այն զաւրբելի խաչագողների հանդէպ, որոնք տէր դարձած ոուս կառավարութեան պետական բարեգործական (կարմիր խաչ, քաղաքների միութիւն, բարեգործականի) հիմնարկութիւնների լքւած դոյքե-

*) ձերմակը լիազօրւած էր Լ․Յ․Դ․ Արպատականի Կ․ Կոմիտէից որոշ բանակցութիւնների համար, որոնք նոյնպէս ձախողեցին նրա ապիկարութեան հետեւանքով : Նա Կովկասցի էր, կարծեմ Շուշեցի, Բոգեան ազգանունով, որ ախորժելի չլինելու համար փոխել էր ձերմակի : Թաւրիզի քեմական դպրոցի հոգաբարձութեան կողմից հրաւիրւած էր տեսչի պաշտօնով եւ իր ճարպիկ բնաւորութեան եւ օճի լեզուի շնորհիւ, կարողացել էր գրաւել տեղական ընկերների ուշադրութիւնը եւ օգտւելով նրանց բարի եւ ընկերական տրամադրութիւնից՝ սպողել էր բարձր մարմնի մէջ, որպէս անդամ, եւ ապա որպէս լիազօր անցել էր Ուրմիա եւ Սալմաստ :

րին, դադրելի խարէութիւններով թոյլ չտւին ոչ միայն լայն կերպով օգտագործել կրճէները թշնամուն դէմ տւած բանակի համար, այլ մինչեւ իսկ խաչագողին յատուկ ձեւումութեամբ աշխատում էին վիպաթղթեր պատրաստել պատշաճ մարմինների կողմից, այդ հարստութիւնը թաւանելու համար: Ինչպէ՞ս կարելի էր մոռացութեան տալ որոշ խմրակների քաղաքական խաղերն ու դադարն աշխատանքները, որոնց հետեւանքով հայ դադթականութիւնն էլ քարշ ընկաւ մինչեւ անապատները: Եւ, վերջապէս, ի՞նչպէս անտարբեր մնալ հերոսական կոիւնների ու թանկագին զոհերի հանդէպ:

Օ՛, ամէն, ամէն ինչ պէտք է պատմել ու պարզաբանել Մեծ Ընկերոջ, սպասել նրա վերջին խօսքին: Սակայն նա էլ դալիս էր տառապած ժողովրդի դրկից, ծանրաբեռնւած՝ նրա վշտերով: Գալիս էր կուռ վայրից, ուր մարել էին շատ թանկագին կեանքեր, ուր վերջին շունչն էր փչել հերոսին վայել մահով Սերաստացի կարիճ Ռազմիկը՝ Մուրադը: Նրան էլ յայտնի էր Հայաստանի Հանրապետութեան ծնունդը, հայ ժողովրդի համատարած սուղի մէջ: Յուսոյ մի կայան հայ-կեանքի փոթորկայոյց ուկեանում:

Եւ նա լսեց ու նրա վշտահար ծով սիրտը յուզեց: Խաղաղ ու ժպտուն դէմքի վրա կնճիւղները սեղմւեցին, եւ նա մոռլւեց: Հայ ժողովրդի թշնամութիւնը համատարած էր, վէրքը խորը, ժողովուրդը բղկաւած, տեղահան ու ցիրուցան...:

Քայլում էր նա մտախոհ ու մտածկոտ փոքր սենեակում շարունակ խաղալով իր նոսր միրուքի թելերի հետ: Նրա զինւորի կոպիտ կոշիկի դրբիկ դրբիկոցը ընդհատում էր սենեակի լուսթիւնը: Եւ, յանկարծ, կանգ առաւ ուղիղ իմ դիմաց: Նրա մոռլւ, սուր հայեացքը վարկենապէս աղղեց վրաս, եւ ես չփոթւածի նման մնացի սառած: «Պիտի յանդիմանի», անցաւ մտքովս:

— «Ճերմակի մասին քո եւ ընկերների դժգոհութիւնը հասկանալի է, որովհետեւ այդ մարդը ընդունակ է նման աշխատանքներ կատարելու, բայց ո՞վ է մեղաւորը»: Այնպէս չեշտւած հարցրեց նա, որ ես այլայլւած չէի իմանում՝ ո՞ւր նայեմ: Մի ակնթարթ լուսթիւնից յետոյ նա ալ ձեռքի ցուցամատը ուղղելով ինձ՝ պատասխանեց՝ «Դուք»: Եւ շարունակեց.

— «Եթէ դուք կուսակցական կարգապահութիւն ունենայիք եւ հասկանալիք կուսակցական օրէնքները, ձեր մէջ չէիք ընդունի մի մարդու, որ եկել է առանց որեւէ յանձնարարականի. ես զիտեմ, որ ոչ մի մարմին մեր կուսակցութիւնից յանձնարարական չէ տւել նրբան, որովհետեւ նա Դաշնակցական էր: Իսկ ձեր բարձր մարմինը ոչ միայն ընդունել է այդպիսի մեծամիտ, պարծենկոտ մարդուն իր

շարքերում, այլև բաղմեցրել է իր կողքին ու լայն լիազորութիւն է մտտահացել նրան: Պարզ է որ նա պիտի շահադործէր այդ լիազորութիւնը եւ յոխորտար, կաշառէր եւ վիժեցնէր ձեր ձեռնարկները, հակառակ դործէր ձեզ: Ձեր բարձրագոյն մարմինը պատասխանատու է իր այդ քայլի համար:»:

Ռոստոմի նկատողութիւնը, անշուշտ, ճիշտ էր, ինչ կարող էի պատասխանել, բայց գաւառում մեզ անյայտ էր այդ հանգամանքը եւ ոչ էլ ձերմակին ճանաչող կար: Անշուշտ, նա Գաշնակցական չէր․ առաջին իսկ օրից նա իր կեցւածքով եւ անմիտ կարգադրութիւններով իր դէմ հանց ոչ միայն գաւառի մարմիններին ու ընկերներին, այլև Վասպուրականի բոլոր ընկերներին: Բացի այդ նա Համադանից անմիջապէս ճանապարհուեց Թէհրան, աւելի շուտ փախաւ դադտնի, դատի չենթարկելու համար: Թէհրանում մի քանի օր մնալով ընկերների մօտ՝ նորոգեց հազուատները, ժամանակաւորապէս ապահովեց ապրուստը եւ ապա անցաւ նոր ծայր տւած հակառակորդների կողմը:

Ու Ռոստոմի եւ Արարատեանի հետ մենք երկար խօսեցինք օրւայ չրատապ խնդիրների մասին: Նրանք շտապում էին, մանաւանդ Ռոստոմը, որ ցանկանում էր իր կարեւոր դործերը աւարտել եւ անմիջապէս վերադառնալ Հայաստան:

III

Տառապանքի օրերը կարծես մեղմանում էին: Բագուի դաղթականութիւնը էնդէլիից վերադառնում էր իր արիւնոտ օջախը, զրկւած ոչ միայն սիրելիներից, այլև ամբողջ ունեցւածքից: Անդլիացիները այդտեղ եւս ցոյց էին տւել իրենց անբարեացակամ տրամադրութիւնը դէպի տեղահանւած հայ ժողովուրդը:

Ղազարին դաղթականութեան վիճակը փոքր ինչ աւելի բարւոքելու դիտումով մանրամասն զեկուցումով, Գաղթականական Մարմնի նախագահ Գրիգորեանի հետ մեկնեցինք Թէհրան, ուր Արարատեանի հետ ներկայացանք Պարսկահայ Ազգային Խորհրդի նիստին: Խորհուրդը լսեց մեր զեկուցումը, մանրամասն հարցերով բաւարարեց իր հետաքրքրութիւնը, գոհունակութիւն յայտնեց Գաղթականական Մարմնի կատարած աշխատանքների համար եւ ունեցած դրամի համապատասխան՝ նպաստը բարձրացրեց՝ իւրաքանչիւր շնչին մի դոան (100 սանտիմ): Դժգոհ լինելու հիմք չկար: Սակայն հանգստացած, հոգեպէս փոքր ինչ խաղաղած դաղթականութիւնը ունէր իր սուր կարիքները, որոնցից մէկն էր երեխաների կրթութիւնը: Տեղական ծխական դպրոցը բաւարար տեղ չունէր

ընդունելու աւելի քան 130 նոր աշակերտ-աշակերտուհի: Մտածեց առանձին դպրոց բանալ եւ այդ առթիւ խորհրդակցեց Ն. Յ. Դ. տեղական մարմնի հետ, որ բնդառաջ գնալով՝ նշանակեց երեք հոգինոց հոգարարձական կազմ. — Ղ. Թամրազեանին, Ս. Սուքիասեանին եւ տողերս գրողը — խոստանալով նաեւ իր բարոյական աջակցութիւնը:

Հոգարարձութիւնը անմիջապէս դործի անցաւ եւ յաջողութիւն ունենալու համար յայտնի հարուստ Աւետիս-խան Տէր-Գրիգորեանին հրաւերեց հոգարարձութեան պատուաւոր նախագահ, որ ուրախութեամբ համաձայնեց եւ ամենաջնրմ աջակցութիւն ցոյց տուեց թէ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս: Կարճ ժամանակում դպրոցը բացեց ամէն յարմարութիւն ունեցող չէնքի մէջ: Դպրոցի բացման նիւթական օժանդակութիւն ցոյց տւին նաեւ Հայկաղ էֆէնդի Դու-յիւմճեանը, Եղբարք Թումանեանները, Միքայէլ-խան Բարխուդարեանը, Զոհրաբ-խան Զարդարեանը, Սուքիաս Սուքիասեանը եւ ուրիշները: Այս դպրոցը շարունակեց մինչեւ դադթականութեան վերադարձը, ամբողջ երկու ուսումնական տարի:

Հետզհետէ տարածեցին պատերազմի վերջաւորութեան չնուկներ, որոնք չուտով դարձան իրականութիւն, բայց դրանից դուրսութիւնը չփոխեց. ներքին կեանքը աւելի վատթարացաւ. ծայր էր տուել անիշխանութիւնը. ճանապարհները դարձան վտանգաւոր. բորբոքած կրքերը իրենց պոռթկումներով ստեղծեցին դժուարին կացութիւն: Համեմատած ուրիշ տեղերի հետ Պարսկաստանում կացութիւնը աւելի խաղաղ էր, սակայն մենք էլ կտրւած էինք արտաքին աշխարհից, մանաւանդ մեր մանուկ Հայաստանից, եւ այդ անսահման մտահոգութիւն եւ տառապանք էր պատճառում: Երբեմն միայն Արարատեանը կարողանում էր զեպականտներից տեղեկութիւն ստանալ: Նա արդէն Թէհրանում աչքի ընկնող գիրք էր վաճելում ոչ միայն հայ հասարակութեան, այլեւ պաշտօնական շրջաններում: Նրա միջնորդութեան պէտք է վերագրել, որ անգլիացիները բոլորովին անսպասելի կերպով Ղազէնի գաղթականների հոգատարութիւնը վերցրին իրենց վրա, բոլոր ծախսերով եւ իւրաքանչիւր շնչին տալով օրեկան մի դրան 10 շահի, որով աւելի բարւոքեց գաղթականութեան դրութիւնը: Ինձ վիճակեց ստանձնել գաղթականների հոգատարութեան ու գործի հսկողի եւ ներկայացուցչի պաշտօնը: Ժամանակի ընթացքում, կամաց-կամաց մոռացեցին գաղթի տանջանքներն ու հոգեկան խռովքը: Կեանքը ըսկըսում էր մտնել իր բնականոն ընթացքի մէջ: Այժմ արդէն ապր-

րում էինք նոր յուզումներով․ այնտեղ, հեռու, ծնել էր Երեւան-
կան մանուկ Հանրապետութիւնը, մեր ընդարձակ հայրենիքի մի
փոքրիկ մասնիկի անկախութիւնը, ազատ Հայաստանը։ Որպիսի՞
բերկրանք ու ոգեւորութիւն։ Հայր այժմ շրջում էր բաց ճակատ ու
հպարտ․ զգում իր յաղթանակի մեծութիւնը։

Հայկական կառավարութիւն, Հայկական դրօշ, Հանրապետու-
թեան նախագահ, նախարարութիւն, խորհրդարան, ազգային բա-
նակ, զինւորականութիւն — բոլորը հայկական եւ հայկական օրէն-
քի տակ։ Երա՞զ օրեր։ Ի՞նչ գրիչ կարող է նկարագրել այդ օրերի
խանդավառութիւնը։ Ո՞ր լեզուն կարող է արտայայտել հայի ազ-
գային զգացմունքների փոթորկայոյզ վիճակը։ Ամենքի մտքին եւ
լեզւին միեւնոյն ցանկութիւնն էր տիրում․ «դէպի Հայրենիք»,
«գնա՛նք ազատ Հայրենիք»։ Եւ այդ բառերը արտասանում էին
այնպիսի՞ անկեղծութեամբ ու ոգեւորութեամբ...

Ես էլ տարւած էի Հայրենիք վերադառնալու մտքով։ Եւ մի օր
քայլերս ուղղեցի դէպի անգլիական «Պոլիտիքլ Օֆիսը», խնդրեցի
ազատ թողնել ինձ պաշտօնից, որովհետեւ ցանկանում էի դնալ Հա-
յաստան։ Զգիտեմ ինչպէ՞ս արտասանեցի այդ բառերը եւ ինչպէ՞ս
թարգմանեց թարգմանը․ բայց զգում էի, որ սիրտս հանգիստ չէ․
ինչ որ բան էր կատարւում այնտեղ, եւ հաճելի յուզմունքից շըր-
թունքներս դողում էին։

Թարգմանի խօսակցութեան ժամանակ «Պոլիտիքլ Օֆիս»-ի
պաշտօնեան պաղ ժպիտը դէմքին շարունակ նայում նր ինձ․ արդ-
եօ՞ք նա զգաց իմ հոգու վիճակը, ըմբռնե՞ց իմ ցանկութեան վե-
հութիւնը, չգիտեմ, միայն անընդհատ նայում էր ինձ, իսկ ես՝
նրան։ Եւ պատասխանը եղաւ մերժողական։ Ես վարժւած էի անդ-
լիացու չոր ու ցամաք զգացմունքներին, բայց այդքան չէի սպա-
սում։ Մերժումը շատ վատ ազդեց վրաս։ Տրամադրութիւնս փոխ-
ւեց։ Պաշտօնեան նկատեց այդ եւ կարծես ինձ հանգստացնելու հա-
մար ասաց․

—Այս վաղթականութիւնն էլ նոյն ժողովուրդն է եւ նոյնպէս պի-
տի դնալ Հայաստան։ Այժմ ճանապարհները խիստ վտանգաւոր են,
տեղ չէք կարող հասնել։ Հայաստանի բախտը դեռ որոշւած չէ,
պէտք է սպասել հաշտութեան խորհրդաժողովին»։ Եւ այս կարգի
խօսքեր, որոնք աւելի եւս ազդեցին վրաս։ Ի՞նչ է նշանակում թէ
«Հայաստանի բախտը դեռ որոշւած չէ»։ Միթէ՞ կարող է հակառա-
կը լինել։ Միթէ՞ այդ փոքրիկ տարածութիւնն անգամ կարող են
չտալ մեզ։ Միթէ՞ մեր անկախութիւնը դեռ եւս հարցական է։

Այս մռայլ մտքերով պաշարւած երբեմն յուզւում էի, երբեմն

յուսադրւում եւ շարունակ խարխափում էին անորոշութեան մէջ անցնող օրերի հետ։ Երբ քիչ յետոյ եկաւ Ս. Արարատեանը Հայաստան անցնելու համար, ես նորից պնդեցի հրաժարականիս վրայ, բայց պատասխանը եղաւ մերժում։ «Գաղթականութեան հետ եկել ես, գաղթականութեան հետ էլ կը գնաս»։ Եւ ես մնացի յուսահատ։

Աշնան օրեր էին։ Հեռզհետէ մոռալւում էր ընտելիւնը։ Մոռալ էր եւ մեր սիրտը։ Այնմիտիթար լուրեր էին տարածւում մեր թանկազին հայրենիքի մասին։ Զարհուրելի պատմութիւններ էին չրջան առնում։ Պատմում էին, թէ՛ Ադրբէջանի թուրքերը Բաղուից ճանապարհող հայերին երկաթուղու վագոններից բռնի կերպով յափշտակում, դուրս են բերում եւ անյայտացնում։ Հայը անվտանգ ճամբորդել չի կարող այդ գծի վրայ։ Թէ՛ նորարոյս Ադրբէջանեան կառավարութիւնը թշնամական դիրք է բռնել եւ նաեւ չէ ուղարկում Հայաստանին։ Թէ՛ Վրաստանի եւ Ադրբէջանի կառավարութիւնները դաշնակցած, թիկունքում ունենալով տաճիկին, օղակել են Հայաստանը ու զժաւրութիւններ են յարուցանում երկաթուղիների երթեւեկութեան եւ մթերքների փոխադրութեան համար, եւ Վրաստանը թեթեամիտ մեծամտութեամբ ամբարտաւանացած՝ յոխորտում է Հայաստանի դէմ։ Եւ ուրիշ այս կարգի յուզիչ ու վրդուիցուցիչ լուրեր։ Բայց այդ դեռ բոլորը չէր. պատմւում էր նոյնպէս, թէ մանուկ Հայաստանը ներքին ծանր տաղնապ է ապրում, թէ այնտեղ սով է, ուտելիք զժաւր է ճարւում, թէ տարափոխիկ հիւանդութիւնները համաճարակի ընդթ ստացած բաղմաթիւ զոհեր են տանում, թէ այդ զոհերի մէջ է եւ մեր անդուգական Արամը։

Արամը վախճանա՛ծ, միթէ՞ այդ ճիշտ էր։ Զէինք հաւատում. աւելի ճիշտ՝ չէինք ուզում հաւատալ։

Արամին ես վաղուց էի ճանաչում, դեռ 1904 թւի աշնան վերջերից, երբ նրա երկիր անցնելը չյաջողւելով՝ Ս. Թադէոս Առաքեալի վանքից վերադարձաւ Սալմաստ։ Զերմ ու մտերիմ օրեր ապրեցինք բաւական ժամանակ։ Եւ ես լաւ ճանաչեցի այդ համեստ, խելացի, կամքի տէր ու գաղափարին գերի դարձած երիտասարդին, որ նոր էր ոտք դրել յեղափոխական դործի ասպարէզ եւ վճռել էր աշխատել երկրում։ Առանձնապէս շեշտւած մի գիծ կար նրա գրաւիչ բնաւորութեան մէջ, որ աւելի փայլ էր տալիս նրան անսահման ընկերասիրութիւնը։ Նա ընկեր էր իսկական հասկացողութեամբ։

Որպէս յեղափոխական Արամը երկար տարիներ մնաց Վասպուրականում, մինչեւ սահմանադրութեան հռչակումը։ Եւ իր չարժաչ, տոկուն ու յամառ աշխատութեամբ աչքի ընկաւ ու ոչ միայն իր շրջ-

ԻՇԽԱՆ ԶՈՒՄԷՓ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ

ջապատի սէրն ու յարգանքը վայելեց, այլ եւ արժանացաւ կուսակցութեան մեծազոյն վստահութեան: Տառապեց ինչպէս եւ միւս ընկերները, վատանուն դէնքի Դաւոյի դաւաճանութեան հետեւանքով, բայց տոկաց յեղափոխականին վայել ղիմացկանութեամբ տաճկական բանտի հրէջաւոր տանջանքներին:

Համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին Արամը չընկաւ թալէաթ-էնդէրեան արիւնոտ ծուղակը: Նա մնաց սիրած ժողովրդի հետ, այդ կտրիճ ժողովրդի հետ. մղեց Վանի հերոսամարտը եւ հիմքը դրեց Հայկական առաջին ազատ իշխանութեան՝ ուսկառավարութեան կողմից նշանակւելով Վասպուրականի նահանգապետ: Աւա՛ղ, սակայն, կարճ տեւեց այդ զմայլելի օրերը: Վրա հասաւ տնաւեր գաղթի խուճապը: Դատարկեց եւ ամալացաւ փարթամ Վասպուրականը: Կործանեց Վանը, որ անւանում էր Հայաստանի Ժընեւը...:

Արամը սակայն չյուսահատեց այդ դժբախտ հարւածից: Նա տնճնագոհութեամբ շարունակեց մնալ ղիրքի վրա, մինչեւ որ դարձաւ Հայաստանի անկախութեան մեծազոյն զարբնողներից մէկը: Եւ զեռ իր բեղուն աշխատանքը շաւարտած, զեռ չվայելած յաղթանակի փառքը — փակեց աչքերը ընդ միշտ:

Տխուր ու մտահոգիչ լուրերը, մէկը միւսից սեւ, ճնշում էին ամենքիս սիրտը: Մեր օրերը անցնում էին անորոշ եւ անմխիթար: Մէկ էլ Հայաստանի Բազուի ղեկպան Մարտիրոս Յարութիւնեանից տեղեկութիւն հասաւ, թէ՛ Հայաստանի Հանրապետական կառավարութիւնը Պարսկաստանի դեսպան է նշանակել Իշխան Յովսէփ Արդուբեանին: Դեսպանը շուտով կը նանապաքիւի:

Հրաշալի յարութիւն էր մեզ համար: Մռայլած ճակատներս մէկէն պայծառացան: Լուրը կայծակի արագութեամբ տարածեց ամէն կողմ: Խանդավառութիւնը հայ ժողովրդի մէջ անսահման էր տեղացող հարցերը՝ անսպառ:

— Ե՞րբ կըգայ Հայոց Դեսպանը: Կեցցէ՛ Հայոց Դեսպանը:

IV

Հարաւային պարսկահայութեան մեծազոյն մասի համար անծանօթ էր նշանակւած Նոր Դեսպանը: Բայց մեզ համար նոր մարդ չէր նա: Նա մեր Երւանդն էր, յեղափոխական, Դաշնակցական Երւանդը. Վանի Տաջօն, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադրութեան օրերից սկսած մասնակցել է դործնական աշխատանքներին եւ եղել ղեկավար ընկերներից մէկը: 1892 թւին աքաղորդից վերադառնալով՝ նա անցաւ Պարսկաստան-Ատրպատական, ուր մինչեւ 1897 թ. զե-

կալվարեց կուսակցական աշխատանքը: 1894-ին Պէտօի հետ անցաւ Վան եւ 1895-ի զարնանը վերադարձաւ կարեւոր յանձնարարութիւններով:*)

1897-ին, «Սնանասորի Արշաւանք»-ին հաւաքւած հայդուկների կողմից ընտրւեց հրամանատարի օգնական: Արշաւանքից յետոյ Սալմաստում սկսւած խիստ հալածանքների հետեւանքով ձերբակալւեց պարսիկ կառավարութեան կողմից, որպէս «ղաշաղ-բաշի»: Բանտում մնաց ամենաժանր պայմաններում եւ ենթարկւեց պարսկական բանտին յատուկ սոսկալի տանջանքներին: Ապա ոռւսաց հիւպատոսի պահանջով փոխադրւեց Թաւրիզ եւ յանձնեց հիւպատոսին, որի կողմից ճանապարհւեց Կովկաս եւ որտեղից ոռւս կառավարութիւնը նրան աքսորեց հիւսիս՝ Վոլոգդա քաղաքը:

Քառորդ դար առաջ նա ծպտւած ու կեղծ անցադրով մտաւ Պարսկաստան իրբեւ յեղափոխական: Այժմ գալիս էր յաղթական, որպէս անկախ պետութեան ղեկավար — ի՞նչ աւելի ողբերօք փաստ:

Բռւռն էր հայ ժողովրդի ուրախութիւնը: Համերաշխ ու միաբան ամենքը պատրաստութիւն էին տեսնում ընդունելութիւն ցոյց տալու մեր նորազատ Հայրենիքի անդրանիկ ղեկավարին: Հայ ժողովրդի բոլոր խաւերը՝ դաշնակցական, հնչակեան, չէղոք, մինչեւ իսկ մատի վրա համարւող ուսմկավարները: Ամբողջ դժի վրա — էնգելի (այժմ Փէհլեւի), Ռաշտ, Ղազին, Թէհրան, հայ բոլոր համայնքները ոտքի էին ելել: Անմոռանալի օրեր էին:

1920 թ. Դեկտ. 24-ի կէսօրին, գիշերւայ փոթորիկի պատճառով սպասւածից ուշ, էնգելիի նաւահանգիստը հասաւ եւ ափից հեռու կանգ առաւ Բաղուից եկող հսկայ նաւը: Մակոյկներով զէպի նաւը շտապեցին մաքսատան եւ անցադրային պաշտօնեաները, եւ պաշտօնական որոշ ձեւակերպութիւնից յետոյ նաւը շարժեց զէպի քարափ, ուր խոնւած էր հայերի հսկայ մի բազմութիւն: Հայ երիտասարդները շտապեցին զէպի նաւ եւ դուրս գալով ցնծութեամբ աւետեցին Հայաստանի Հանրապետութեան Դեսպան իշխան Յովսէփ Արզումանի ժամանումը:

Յերեկայ ժամը մէկն էր: Լուրը կայծակի արագութեամբ տարածւեց ամէն կողմ:

*) Նրա կենսագրակառու (Վրոշակ) 1925 թիւ № 5) գրած է «Արզումանը մի անգամ եւս զինւած խմբի հետ անցաւ Վան». նա երկրորդ անգամ Վան չի անցել յեղափոխական շրջանում:

Ընդունելութեան կարգադրիչ յանձնախումբը եւ Ինդելիի հայ համայնքի ներկայացուցիչները նախագահութեամբ Ե․ Եսայեանի ղեկավարեցին ղեհպանին նաւի վրա եւ սրտառուօք բարի գալուստ մաղթեցին։ Դեսպանին ընկերակցում էր իր ընտանիքը՝ իշխանուհի տիկ․ Սաթենիկը, իր աղջիկը՝ օր․ Արփիկը, խորհրդական՝ րժիշկ Բ․ Յարութիւնեանը եւ գլխաւոր քարտուղար Սուրէն Առաքելեանը։ Նաւում ղեկավարեց եւ շրջանի դատաւորը, որ կեդրոնական կառավարութեան կողմից ջերմութեամբ եւ սիրով շնորհաւորեց Հայաստանի անկախութիւնը եւ ղեհպանի բարի գալուստը։

Իշխանը շնորհակալութիւն յայտնեց դատաւորին ցոյց տուած յարգանքի համար, դրւատելով հայ-պարսկական բարեկամութիւնը եւ յոյս յայտնելով, որ հետզհետէ աւելի սերտ եւ ամուր հիմերի վրա կը դրւի երկու հարեւան պետութիւնների բարեկամութիւնը։ Յայտնեց նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան դոհունակութիւնը, որ Շահն-Շահի բարեխնամ կառավարութեան ներքոյ հայ ժողովուրդը միշտ ապրել է խաղաղ ու անդորր։

Մինչ նաւում տեղի էր ունենում պաշտօնական այս տեսակցութիւնը, դուրսը ժողովուրդը ոգեւորւած, բերկրանքով լեցած, խումբ խումբ բռնել էր այն ճանապարհը, որտեղով պիտի անցնէր ղեհպանը իրեն համար յատուկ պատրաստւած բնակարանը։ Եւ ահա դուրս եկաւ նա, պարթեւ հասակով, լայնաթիկունք, բարի ու խելացի հայեացքով, վայելչակազմ մի տղամարդ, թէեւ արդէն վաթսուն դարունը անց էր կացրել։ Նրան հետեւում էին տիկին Սաթենիկը, ալէհեր մաղերով, ակնոցը աչքերին, լուրջ ու խոհուն, իշխանի տառապած օրերի անբաժան ընկերը․ սրա կողքին իշխանի մինուճար դուստրը, ապա խորհրդականն ու քարտուղարը։ Նրանց շրջապատել էին կարգադրիչ յանձնախումբի անդամները եւ համայնքի ներկայացուցիչները։

«Կեցցէ՛»ն թնդացրեց օդը։ Ոգեւորւած ժողովուրդը խելայեղ մեծարանքով ողջունեց իր ղեհպանը...

Հայաստանի անդրանիկ ղեհպանի ժամանումը հեռագրեց Պարսկաստանի բոլոր հայաբնակ քաղաքները...

Թարիգ

(Շարունակելի)

